

Ольга ІВАНІНА

ФОРТЕЦЯ ЄНІКАЛЕ

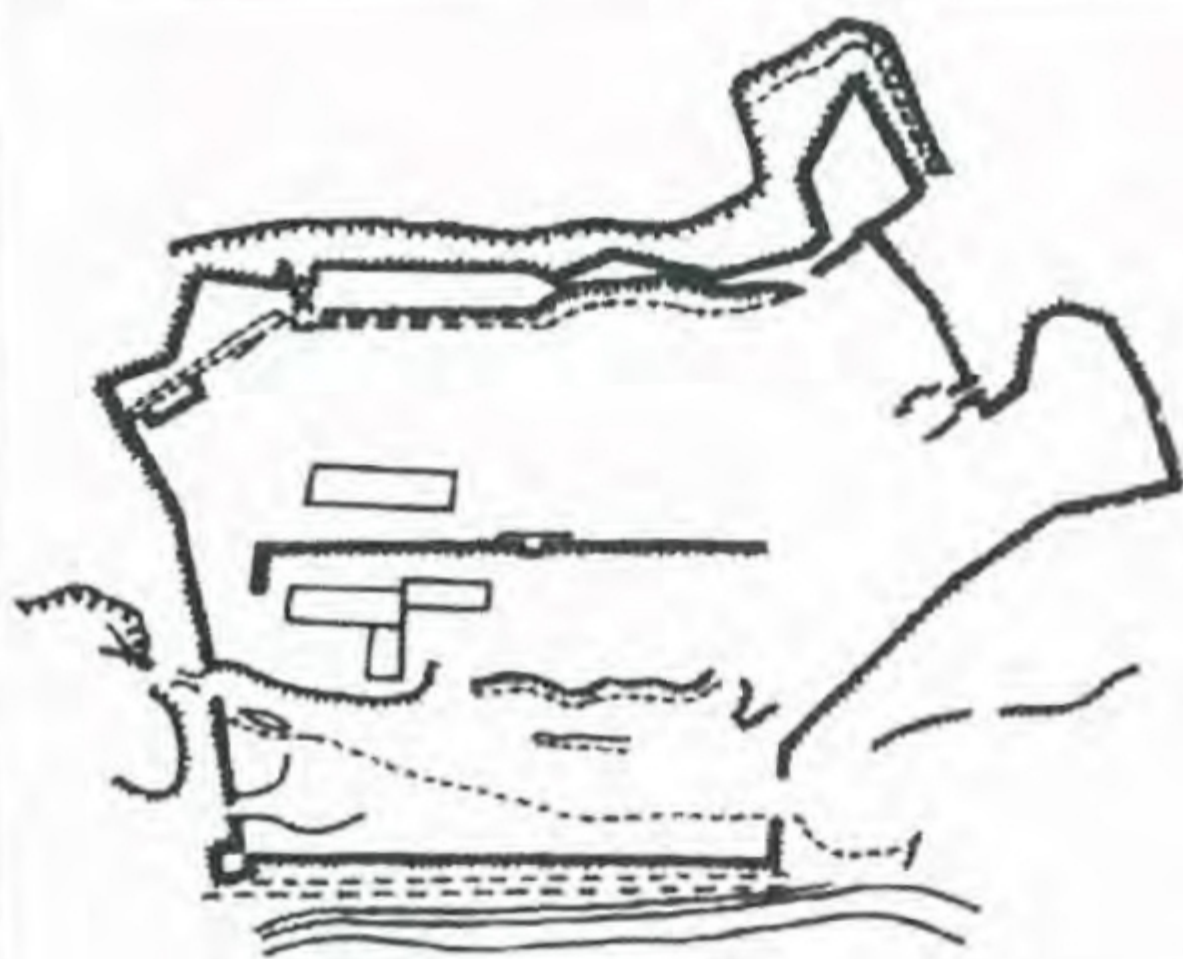
До початку XVIII ст. в боротьбі за володіння Керченською протокою сама Керч не становила значної перепони; оборона зазвичай зосереджувалась на східному боці, у Тмутаракані – Тамані, тимчасом як західний берег здебільшого був торговельним, промисловим і культурним осередком. Після того як турки в 1470-х рр. вигнали італійських купців з Криму, в місті взагалі не стало оборонних стін. Як повідомляв польський посланник Мартін Броневський, „султан турецький не дозволив ханові татарському мати фортеці на всьому півострові, крім Перекопу (фортеці Ор. – *O.I.*)”¹. Вимога цілком зрозуміла, адже Османська імперія на той час розглядала вже Чорне море як своє внутрішнє море.

Ситуація почала змінюватися, коли в кримські справи серйозно втрутилася Московська держава. У липні 1696 р. здобуто фортецю Озів, через три роки Петро I провів демонстрацію своїх кораблів у Керченській протоці. Нагода була поважна: проводи посольського судна „Крепость” до Константинополя. Уся флотилія з десяти одиниць у супроводі сили галер і козацьких „чайок” постала серпневого дня 1699 р. перед турецькою залогою Керчі. Звичайно, таку могутню морську державу, якою була тоді Осман-

ська імперія, не могла налякати та строката збирання, однак це провіщало майбутню небезпеку турецькому пануванню на Чорному морі.

Тому-з 1699 р. біля Озівського входу до протоки турки розпочали спорудження потужних укріплень. Позицію вибрали на крутому Керченському березі навпроти краю коси Чушка. Через неможливість маневрувати в цьому місці ворожі кораблі неминуче б наражалися на нищівний вогонь берегових батарей. Позицію надійно прикривали мілини, а на прохідних ділянках – турецькі судна, запіллям була фортеця Тамань. Керував будівництвом італієць Голоппо, що прийняв іслам. Роботи в основному було закінчено в 1703 р. Нові укріплення назвали Єні-кале, що в перекладі з татарської означає „Нова фортеця” (арабсько-османською мовою назва звучала „Кале і-джедід”)². Відтоді тут розташувався головний штаб турецької оборони Чорного моря, а колишній командний пункт у Кафі (Феодосії) і „стара” фортеця Керч перейшли в резерв.

Нову фортецю збудовано у формі, наближеній до чотирикутника, із шістьма ламаними полігонами. Оточував її зубчастий мур. Бічні мури з п'ятьма наріжними півбастіонами здіймались на гору близько 50 метрів. Два з них особливо далеко виступали поза мури, завдяки чому

*План фортеці
Єнікале*

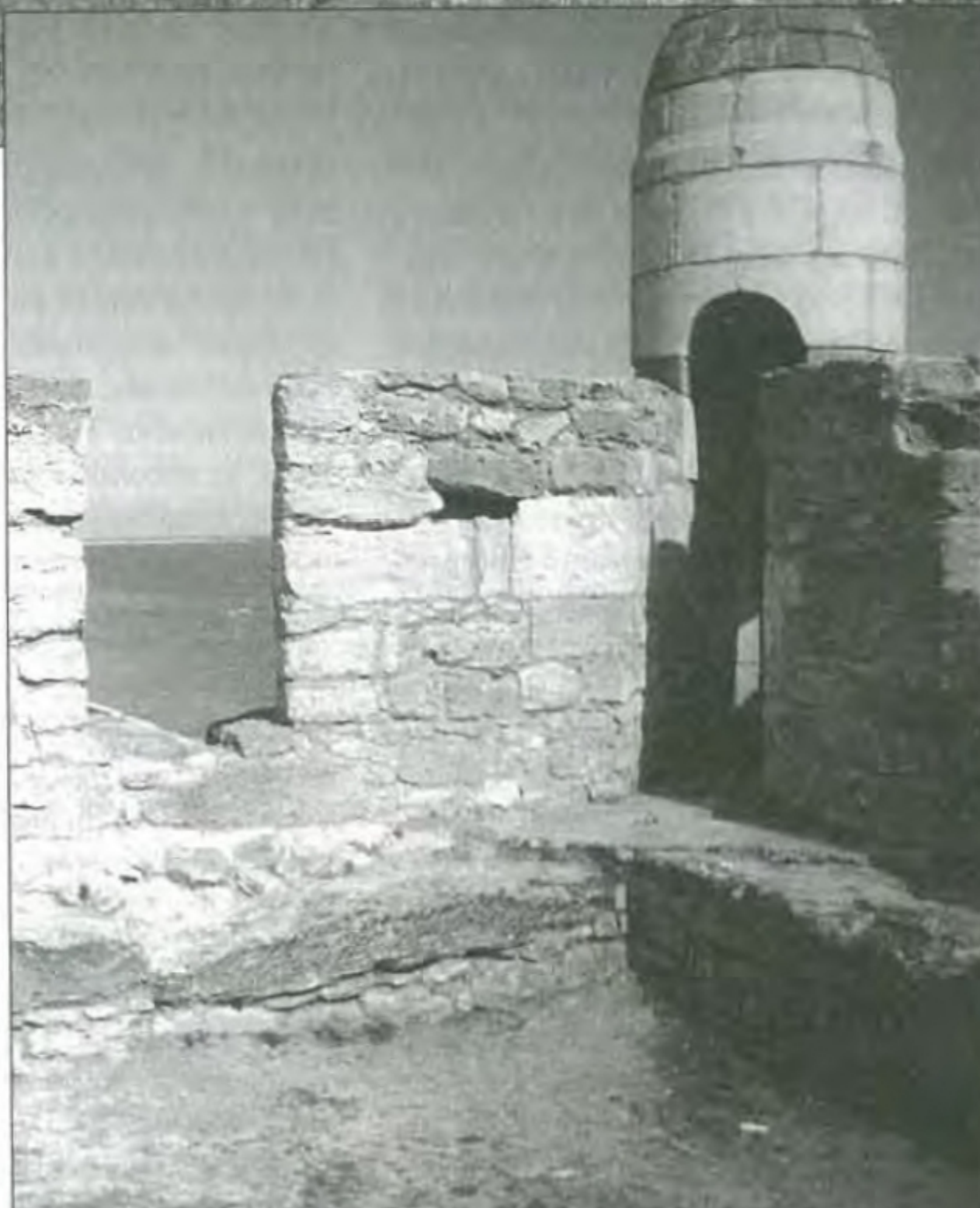
уможливлювався фланговий обстріл території поблизу мурів і значно збільшувалася площа ураження. З боку поля було викопано рів, від морського берега, очевидно для горизонтального бою, під батареї вимощено майданчик на палях³. До фортеці вели три дороги. Одна – з Керчі вздовж моря, друга – з північного сходу, від причалів Єнікальської затоки й переправи з Тамані, третя – зі степу від Джанкоя (Кам'янки). Був ще один вхід від моря. При брамі зведено вежі й влаштовано майданчики для військ. З огляду на брак води (на території фортеці був тільки один колодязь) будівельники проклали водогін з джерел, що містилися кілометрів за п'ять, біля села Бакси.

Передбачалося, що залога Єнікале налічуватиме до 2 тис. осіб, але зазвичай там перебувало близько 1000 вояків. Здебільшого це були турки, але почасти служили там і

татарські добровольці, яких вербували з поближких сіл. Платню вояки одержували з султанської скарбниці, жили вони в казармах у фортеці. Крім житлових будівель, тут були ще лазня, порохівня, арсенал, а також мечеть. На чолі залоги стояв паша у високому ранзі візира, що також квартирував у фортеці – його покої містилися над „джанкойськими воротами”.

Цивільний люд мешкав за фортечними мурами. Найбільше прифортечне селище простягалося на захід, у напрямку Керчі. Інші поселення прилягали до фортеці вздовж доріг на Джанкой і до переправи. Усього в передмістях налічувалося до 300 житлових будинків. Уявлення про співвідносний склад населення дають відомості про власників їх: татарам належало 40 будинків, вірменам – 30, решта – туркам.

Житло було зазвичай двоповерховим. Будинки мали односхилий

*Фортеця
Єнікале*

дах, бо задню стіну вимуровували прямо до верху покрівлі. Розміщення вікон вражало європейця хаотичністю. Усі будівлі мурували з каменю, використовуючи розчин з глини і щебеню. Потім тинькували глиною, замішаною із соломою, білили, додаючи до вапна мелену овечу вовну. Особливий затишок оселі в холодні дні надавали коминки, обличковані кахляною плиткою.

Заняття мешканців були найрізноманітніші. Перше місце належало торгівлі, що зосереджувалась у руках енікальських вірменів і керченських греків, а почасти й турків. Вірмени перебували в місті на правах вільних поселенців, вони скуповували в найближчих селах і на Тамані садовину й городину, сир, масло, а потім продавали їх у міських крамницях. Цей промисел не давав великого прибутку, і вірмени жили скромно: досить велика громада не могла дозволити собі утримання церкви, і відправи здійснювалися

Озівська брама фортеці

вдома. Прибутковіші справи провадили турки й греки. Турки займалися рибним промислом, коморами рибників рясніла вся берегова енікальська смуга. Балики й кав'яр, так само як і сіль, що її добували з керченських озер, становили основу місцевого вивозу. Особливо вигідно торгували з Росією. Грецькі судновласники й купці діставали чималий зиск з таких перевезень.

Після невдалої Прутської кампанії 1711 р. Росія, згідно з укладеним із Портою договором, мусила знищити Озівську флоту. Більш як півстоліття ніщо не загрожувало енікальській фортеці, місцеве турецьке начальство займалося переважно митними справами.

Черга Єнікале настала за правління Катерини II, коли в Петербурзі взялись за розв'язання чорноморської проблеми. А проте, ніби випереджаючи події, війну восени

1768 р. оголосив султан. Перші два роки бої гриміли далеко від протоки: на Дунаї і в Середземному морі. Розгорнута проти Криму армія стояла в Катеринославі. Тим часом прискорено відновлювано Озівську флоту. На початку літа 1771 р. кораблі вийшли в море. Почалася Кримська кампанія.

Війська під командуванням князя В.Долгорукого двома колонами рушили на Перекоп і Арбатську косу. Озівська ескадра під прапором адмірала О.Сенявина, ввійшовши до Генічеської затоки, навела переправу, якою корпус князя Щербатова перейшов на косу і здобув штурмом фортецю Арбат. Тоді ж князь В.Долгорукий захопив Перекоп. Ця перемога випала на середину червня 1771 р. Від Арабатської стрілки шлях лежав до Єнікале.

Комендант фортеці намагався організувати оборону. На підмогу йому зі Стамбула було прислано флотилію з 12 шістдесятигарматних кораблів, 7 великих галер і майже 80 малих, на яких було близько 12000 вояків. 9 невеликих суден з арнаутами послали до Арбату, але, зустрівши там російську флоту, вони повернулися до Єнікале. Флотилія перемістилась до Керчі і, забравши місцевих жителів (турків), відійшла в Чорне море. Через два дні єнікальська залога, сівши на купецькі судна, відпливла до Синопа, а татари розійшлися по своїх поселеннях. Ті кілька вірменських сімей, що залишилися в місті, зустріли 21 червня 1771 р. біля воріт генерала Борзова й піднесли йому ключі від фортеці. Того ж дня росіяни захопили Керч. У фортеці переможцям дісталася вся артилерія. Як зазначалося в

одному з тогочасних описів, там було „знайдено мідні гармати різного калібру з турецькими станками по фортечних лініях від 6 до 48 фунтів – 45, дробовиків від 43 до 100 фунтів – 7, мортир п'ятипудових – 2, двопудових – 3, чавунних від 3 до 20 фунтів – 12”⁴.

Втрата Єнікале була дуже болючою для турків. За ганебну втечу комендантові фортеці Абазеху-Мухаммеду-паші зітнули голову.

Кримському хану було нав'язано договірну грамоту, підписану 29 січня 1773 р., у якій зокрема мовилося: „... і будуть назавжди Російською імперією фортеці Яніколь і Керч, що лежать на березі протоки з Озівського в Чорне море, з гаванями і з довколишньою землею, тобто почавши від Чорного моря по давньому керченському кордону до урочища Бугак, а від Бугака прямою лінією на північ в Озівське море, залишаючи в межах до Керчі і Яніколя належними всі джерела, що дають фортецям прісну воду, щоб у тих фортецях запасне військо й судна перебувати могли для охорони й відвернення всіляких противних щодо Кримського півострова замірів...”⁵

Належність Єнікале Росії закріпив Кучук-Кайнарджійський мирний договір, підписаний між Росією і Туреччиною 10 липня 1774 р. У дев'ятнадцятому параграфі договору стверджувалось: „Фортеця Єнікале і Керч, що лежать на півострові Кримському, з їхніми пристанями і всім, що там є, також і з повітами, починаючи від Чорного моря і по давньому Керченському кордону до урочища Бугак (Булганак), від Бугака по прямій лінії вго-

ру аж до Озівського моря, залишаються в повному, вічному й незаперечному володінні Російської імперії”⁶.

Цей, 1774 рік став переломним в історії Єнікале, саме тоді почалося сходження з висот надзвичайної ваги до становища пересічного пункту. Тепер фортеця фігурувала в нерозривному зв'язку з Керчю, відтоді усталилося навіть словосполучення „Керч-Єнікале”. Згідно з указом 14 лютого 1775 р., було створено Озівську губернію, до складу якої ввійшли частина Новоросійської губернії (Бахмутський повіт), нові землі згідно з Кучук-Кайнаджирським договором і „всі житла” Війська Донського⁷. Ново здобуті міста долучили до Маріупольського повіту Озівської губернії, що не мала суходільного сполучення з Керч-Єнікале. Комунікації здійснювалися морем: від Єнікале до Петрівської фортеці (нині Бердянськ) ходив пакетбот, яким доставляли кореспонденцію.

Керч і Єнікале дістались російським військам майже безлюдними. Петербурзький уряд невдовзі взявся за освоєння нових земель, заселяючи їх православними. 28 березня 1775 р. графу О.Орлову послано височайший вердикт щодо оселення тут греків з архіпелагів Егейського моря. У формуванні грецької громади Криму важливу роль відіграли греки з так званого Албанського війська, що брали участь у бойових діях російської флоти під час російсько-турецької війни. Грекам було обіцяно заснувати в Керчі-Єнікале „вольний” порт, коштом державної скарбниці збудувати будинки й храми, звільнити поселенців від сплати

податків на 30 років, надати їм право торгівлі в усіх російських містах і портах тощо⁸.

6 січня 1776 р. озівський губернатор В.Чертков розпорядився розселити греків у Керчі та Єнікале. У Єнікале осіли морейські греки на чолі з митрополитом Монеувасійським Анфимом. Новоприбулих із сім'ями, як на ті часи, було досить багато: у 1794 р. – 66 дворів з 359 жителями (190 чоловіків і 169 жінок, дітей не враховано)⁹. Окрім традиційних купівлі-продажу, керченський берег обіцяв грекам удачу в рибальстві, виноградарстві, садівництві. Спостерігачі визнавали за ними першість у виноробстві, відродженні баликового промислу. Француз Жильбер Ромм, що відвідав Керч-Єнікале в 1786 р., писав про поштову станцію Сади, за шість верст від Керчі по феодосійській дорозі, від якої фруктові дерева росли аж до єнікальської фортеці¹⁰.

Водночас прибували й переселенці зі Слобідської України. Вони до початку ХІХ ст. відродили покинуті села поблизу Єнікале: Бакси, Осовини, Капкани та ін. Українці перенесли сюди й своє споконвічне заняття – хліборобство. З 1776 р. під стінами Єнікале влаштовувались ярмарки, де збирались торговці з Криму, Росії, Кавказу.

Після приєднання в квітні 1783 р. Криму до Росії фортеця Єнікале втрачає своє колишнє значення. Керч і Єнікале переходять до складу Фанагорійського повіту (Тамань) новоствореної Таврійської області, під начало катеринославського й таврійського генерал-губернатора Г.Потьомкіна. На мисі Ак-Бурун починають зводити Олександрівський

і Павлівський редути, посиливши їх невеликою Павлівською фортецею. Протока й дорога в Росію замикаються між мисом Ак-Бурун і косою Тузлою. Єнікальська артилерія відходить на другий план. Після утворення Таврійської області Керч і Єнікале набувають статусу міста. Це засвідчує, зокрема, наявність з 1789 р. Боспорського магістрату з центром у Єнікале.

Разом з фортецею поступово занепадало й єнікальське міське господарство. Відзначав це 1799 р. чиновник Таврійської області П.Сумароков: „Нині в Єнікуле налічується до 80 невеликих будиночків, кілька крамничок, дві церкви, і в ньому нічого вартого уваги немає. В Єнікуле, як і в Керчі, морська торгівля не ведеться, і судна, що плывуть з Чорного моря Босфором від Царгорода і Анатолії, рідко до їхніх берегів наближаються, у цей час жителі їх купують для себе деякі товари...”¹¹

Із зростанням ролі сусідньої Керчі Єнікале втрачає своє колишнє значення і в 1825 р. перетворюється на заштатне містечко.

Який вигляд за тих часів мала Єнікале, розповів у праці „Опис руїн і слідів давніх міст і укріплень” відомий керченський археолог П.Дюбрюкс: „При в'їзді у фортецю видно рештки саду Паші; ще 1812 р. в цьому саду була значна кількість чудових садових дерев, але потім їх майже всі вирубали. Уряд віддав це місце коменданту фортеці покійному генералові Бухгальцу, який почав був робити певні поліпшення, але після його смерті сад знову запустів. Біля стін фортеці на північному боці лежить передмістя,

назване Опасним. Кажуть, що воно дістало цю назву від того, що в цьому місці колись переправлялися черкеси.

Фортеця Єнікале з трьох боків має два бастіони, повернені до поля; батарея, повернена до моря, дуже зручна для захисту проходу до Озівського моря; на цій батареї є піч для розжарювання ядер... У фортеці зовсім немає приватних будинків: казарми для солдатів, офіцерські квартири, будинок для коменданта і такий самий для плац-майора. Всередині фортеці влаштована цистерна, що наповнюється водою за допомогою рур із джерела, котре лежить поблизу решток колишнього водогону; ця сама цистерна забезпечує водою й місто, і коли з якоїсь причини в цистерні не буває води, жителі змушені ходити по ній за 5 верст від міста, дорогою на Керч.

Місто Єнікале, що має не більше трьох вулиць, збудоване амфітеатром на горі, і хоч будинки в ньому майже всі поганої будови й на азійський смак, проте краєвид з боку моря досить мальовничий...”¹²

З Єнікале пов'язаний один з епізодів Кримської війни. 12 травня 1855 р. на світанку до Керчі підійшла англо-французька ескадра. Опівдні ворожий канонерський човен відкрив вогонь по Павлівській батареї. Водночас супротивник висадив шість батальйонів піхоти. Відтак Павлівська батарея відійшла до Феодосії.

Близько другої години дня канонерські човни ворога напали на пароплав „Аргонавт”, на якому перебував начальник штабу берегової Чорноморської лінії. Єнікальська батарея відіграла ворожі канонер-

ські човни. До того ж випадом з „Аргонавта” вдалося пошкодити машину на одному з них. Тоді шість пароплавів супротивника утворили лінію, заступаючи шлях „Аргонавту”, проте під вогнем батареї Єнікале, Чушки й пароплава „Молодець” musили відступити. „Аргонавт” і ще три пароплави вийшли в Озівське море.

Тим часом батареї вели вогонь до дев'ятої години вечора. На світанку 13 травня батарея на косі Чушка відновила бій з ворогом, але коли виникла загроза оточення, гармаші висадили її в повітря. Командир єнікальської батареї відступив до Феодосії. Англо-французькі війська захопили Керч. На цьому скінчилася участь фортеці у війнах¹³.

Після Кримської війни Єнікале стало дачним передмістям Керчі. Заможні городяни проводили тут літо. Апофеозом літнього сезону було храмове свято Успіння Божої Матері, на яке 28 серпня збиралися тисячі вірних з Керчі й довколишніх поселень. Керченський градоначальник того дня відправляв на Єнікале паровий катер. Урочисте богослужіння відбувалося в місцевій церкві Успіння Божої Матері. Її вигляд 1836 р. описав відомий дослідник старожитностей М.Мурзакевич: „...побудована в 1797 р. архіпелазькими греками; вона варта уваги своєю оригінальною візантійською архітектурою; всередині церкви є різьблений, з горіхового дерева іконостас з іконами візантійської пізньої школи. Поблизу церкви можна бачити скромний надгробок її будівника і засновника невеликого училища для грецьких дітей, монемвасійського митрополита Анфима”¹⁴.

Екстер'єр Успенської церкви був надивовиж подібний до вигляду церкви Йоана Предтечі в Керчі. Єнікальський храм зруйновано за часів комуністичного режиму.

До нашого часу повністю збереглися всі три брами й північна та східна стіни фортеці. Південну стіну відреставровано в кінці 1970 – на початку 1980-х рр.

ПРИМІТКИ

¹ Броневский М. Описание Крыма, 1578 г. // Записки Одесского общества истории и древностей (далі – ЗООИД). – 1867. – Т. 6. – С. 349, 350.

² Орешникова С.Ф. Русско-турецкие отношения в нач. XVIII в. – Москва, 1971. – С. 51.

³ [Томилов И.] Топографическое описание доставшимся по мирному трактату от Оттоманской порты во владение Российской империи землям, 1774 года // ЗООИД. – 1868. – Т.7. – С. 189.

⁴ Там само. – С. 188.

⁵ Материалы для истории Крыма // ЗООИД. – 1868. – Т.7. – С. 207.

⁶ [Томилов И.] Зазнач. праця. – С. 166 – 198.

⁷ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775 – 1800 гг. – Москва, 1959. – С. 55.

⁸ Быковская Н.В. Архипелажские переселенцы 1775 г. в Керчи и Ени-Кале // Крымский музей: 1995–1996 гг. – Симферополь, 1996. – С.57.

⁹ Там само. – С. 58.

¹⁰ Ромм Ж. Путешествие в Крым в 1786 г. – Ленинград, 1941. – С. 49.

¹¹ Сумароков П. Петешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году. – Москва, 1800. – С.69.

¹² Дюбрюкс П. Описание развалин и следов древних городов и укреплений // ЗООИД. – 1858. – Т. 4. – Отд. I. – С. 3 – 83.

¹³ Тарле Е.В. Крымская война. – Москва; Ленинград, 1950. – Т. 2. – С. 394 – 396.

¹⁴ Мурзакевич Н. Поездка в Крым в 1836 году // Журнал Министерства народного просвещения. – 1837. – Ч. XIII. – С. 688 – 690.